

**MARKAZIY OSIYO MAMLAKATLARIDA CHEGARA VA SUV
MUAMMOLARINING VUJUDGA KELISH ASPEKTLARI VA BUGUNGI
RIVOJLANISH BOSQICHI
(Farg'ona vodiysi misolida)**

Abdulloyev J.

DTPI Tarix va falsafa kafedrasi o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada Markaziy Osiyo mamlakatlarida chegara va suv bilan bog'liq muammolar, ularning kelib chiqish aspektlari, shuningdek mamlakatlar o'rtasidagi munosabatlarda uning ahamiyati ochib berilgan. Shu bilan birga Markaziy Osiyo mamlakatlari mustaqillikka erishgandan so'ng yuzaga kelgan milliy-etnik nizolar hamda O'zbekiston, Qirg'iziston, Tojikiston o'rtasidagi baxsli anklav hududlar masalasiga ham e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, anklav, delimitatsiya, demarkatsiya, suv, daryo, muzlik, chegara, milliy, etnik, yaylov, migratsiya, energiya, bojxona, iqlim

АННОТАЦИЯ

В статье проблемы, связанные с границами и водой в странах Центральной Азии, раскрыты аспекты их происхождения, а также его значение в отношениях между странами. При этом уделяется внимание национально-этническим конфликтам, возникшим после обретения независимости странами Центральной Азии, и спорным анклавным территориям между Узбекистаном, Кыргызстаном и Таджикистаном.

Ключевые слова: Центральная Азия, анклав, делимитация, демаркация, вода, река, ледник, граница, национальное, этническое, пастбище, миграция, энергия, климат.

ABSTRACT

In the article, problems related to borders and water in the countries of Central Asia, aspects of their origin, as well as its importance in the relations between the countries are revealed. At the same time, attention is paid to the national-ethnic conflicts that arose after the independence of the countries of Central Asia and the controversial enclave territories between Uzbekistan, Kyrgyzstan, and Tajikistan.

Keywords: Central Asia, enclave, delimitation, demarcation, water, river, glacier, border, national, ethnic, pasture, migration, energy, climate

KIRISH

Ma'lumki, davlat chegaralari davlatlar o'rtasidagi va umuman mintaqadoirasidagi munosabatlardagi keskinlik darajasini yoki, aksincha, hamkorlikni

belgilovchi asosiy omil hisoblanadi¹. Hozirgi vaqtda Markaziy Osiyo davlatlari o'zlarining davlat chegaralarini tartibga solish bilan bog'liq ko'plab muammolarga duch kelmoqdalar, chunki tashqi chegaralardan farqli o'laroq, mintaqada, ayniqsa Farg'ona vodiysida chegaralarni belgilash jarayoni haligacha tugallanmagan².

Sovet Ittifoqning 70 yillik davridan Markaziy Osiyo mamlakatlariga og'ir iqtisodiy va siyosiy meros qoldi. O'shanday meroslardan biri chegaraviy va suv muammolaridir. SSSR qulaganiga 30 yildan oshiq vaqt o'tgan bo'lsa-da, Markaziy Osiyo mintaqasida chegaraviy muammolar to'liq hal etilgani yo'q³. 1991-yilda SSSR parchalanganidan so'ng chegara hamda suv bo'yicha keskinliklar Markaziy Osiyoda bir necha bor mojarolarni keltirib chiqardi⁴. Markaziy Osiyo davlatlarining yangi tarixida davlat chegarasi chizig'ini huquqiy rasmiylashtirish muammosi alohida o'rin tutadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Markaziy Osiyoda yuqorida keltirilgan muammolarning eng keskinlashgan hudud sifatida Farg'ona vodiysini tilga olish lozim. Farg'ona vodiysi XIX asrda Qo'qon xonligi, 1917-yilgacha Rossiya imperiyasi va 1918-yildan sovet davlatining hududiy qismiga aylandi. 1924-yilgi milliy-hududiy chegaralanish vodiy xaritasini tubdan o'zgartirib yubordi. Sovet hukumati tomonidan Farg'ona vodiysida yer-suv islohotiga birinchi urinish 1921-yilda Qo'qonning Qonibodam tumanida, Andijonning Jalolobod tumanida va O'sh uezdining ayrim hududlarida amalga oshirildi. Islohot natijasida mazkur hududlarda yashovchi 1618 xonadon quvg'in qilindi, ularning aksariyati rus va ukrainalik boy ko'chmanchilar (kulaklar) bo'lib, 110 ming gektardan ortiq yer musodara qilindi⁵. Yangi chegaralarning belgilanishi natijasida Farg'ona vodiysi uchta milliy-ma'muriy tuzilmaga bo'lindi. Oqibatda u mustaqil iqtisodiy va madaniy yaxlitlik sifatida siyosiy xaritadan yo'qolib, o'z o'rniga bo'lingan uchta ittifoq respublikasini bog'lovchi chekka hududga aylandi⁶. Etnik-milliy xarakterga ko'ra aholi o'z nomlanishidagi milliy davlatlarga birlashtirildi. Ammo bunga har doim ham amal qilinmadi. Misol uchun milliy chegaralanish davridan keyin vodiy hududidagi ko'plab tojik va qirg'iz aholi yashaydigan hududlar

¹ A. Moraczewska. (2010). The Changing Interpretation of Border Functions in International Relations. *Revista Română de Geografie Politică*, [e-journal], 12(1):329-340. Available at: http://rrgp.uoradea.ro/art/2010-2/11_RRGp-202-Moraczewska.pdf. Accessed on: 13.02.2018.

² R. Tashtemkhanova, Z. Medeubayeva, A. Serikbayeva., M. Igimbayeva. (2015). Territorial and Border Issues in Central Asia: Analysis of the Reasons, Current State and Perspectives. *The Anthropologist*, [e-journal], 22(3): 518-525, Available at: DOI: 10.1080/09720073.2015.11891910. Accessed on: 13.02.2018.

³ <https://kun.uz/uz/news/2021/05/04/markaziy-osiyodagi-chegara-muammolari-ularni-hal-qilish-mumkinmi>

⁴ <https://www.thethirdpole.net/ru/590/93668/>

⁵ Л.З. Кунакова, Земельно-водная реформа в Ферганской долине (1925–1926), Ош, 1962, с. 57–58

⁶ Starr, S. Frederick. *Ferghana Valley : the heart of Central Asia* / edited by S. Frederick Starr with Baktybek Beshimov, Inomjon I. Bobokulov, and Pulat Shozimov. New York.2011.p.114

O'zbekiston SSR tasarrufiga, aksincha ba'zi o'zbek aholi yashaydigan hudud tojik va qirg'iz davlatlariga qo'shib yuborildi. Buning natijasida mintaqada anklav hududlar paydo bo'ldi. Bu keyinchalik O'zbekiston, Qirg'iziston, Tojikiston davlatlari o'rtasida Farg'ona vodiysida mavjud bo'lgan anklavlar (8 ta anklav, 10 ta bahsli hudud) da chegara chizig'ini o'tkazish, chegaralarni delimitatsiya va demarkatsiya qilishni muammoga aylantirdi⁷. Bu jarayonda o'zaro maqbul yechimga erishishga tomonlarning chegaradosh aholisining manfaaddor e'tibori to'sqinlik qilmoqda, ular bu yerda tabiiy resurslar – ekin maydonlari, yaylovlar, pichanzorlar, o'rmonlar, suv, yoqilg'ining keskin tanqisligi sharoitida chegara chizig'ini delimitatsiya qilish bo'yicha muzokara olib borayotganlar faoliyatiga ishonchsizlik bildirishmoqda. Chegara hududlarini ularning tabiiy boyliklari bilan adolatli taqsimlash imkoniyati haqidagi shubhalar mojarolarning sabablari hisoblanadi. Sovet zamonidagi no'noq siyosat natijasida vujudga kelgan anklavlar bugun qo'shni davlatlar o'rtasidagi munosabatlarning ijobiy rivojlanishini murakkablashtiruvchi omillardan biridir⁸.

1991-yilda Sovet Ittifoqining parchalanishi Farg'ona vodiysini hamon bir-birining hududlariga da'vogarlik qilayotgan uch davlat o'rtasida bo'lib tashladi. 1920, 1950 va 1980-yillarda Farg'ona vodiysining turli chegaralarini ko'rsatuvchi sovet davridagi xaritalardagi nomuvofiqliklar tufayli chegaradagi kelishmovchiliklarni hal qilish bo'yicha muzokaralar yillar davomida to'xtab qoldi⁹. Bu esa Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi chegaraviy konfliktlarga sabab bo'ldi. XX asrning so'nggi o'n yilligida O'zbekiston-Qirg'iziston, O'zbekiston-Tojikiston chegaralariga yaqin hududlarda bir qator siyosiy jarayonlar, milliy – etnik voqeliklar hattoki, qonli to'qnashuvlar sodir bo'ldi. 1990- yilda O'shdagi qonli to'qnashuvlar, 1992-1997 yillarda Tojikistonda kechgan fuqarolar urushi va migratsiya to'liqini, 1999-yil fevral Toshkentdagi terrorchilik harakati kabilar qo'shni davlatlarning chegara postlarida qo'riqchilarni kuchaytirish, bojxona tartiblarini kuchaytirish, sim to'siqlar bilan chegara chiziqlarini mustahkamlash, aholini bir Respublikadan ikkinchisiga o'tib-qaytishini qat'iy nazoratga olish, chegarachi – qo'riqchilar sonini keskin oshirishdek bir qator, tadbirlarni ko'rishga majbur etdi¹⁰. 2010-2018 yillardagi statistik ma'lumotlarga ko'ra, mintaqada har yili 10 dan ortiq chegara mojarolari, jumladan, qurolli mojarolar ro'y beradi. Ularning eng ko'pi 2013-yilda sodir bo'lgan, unda

⁷ Sh.Hayitov, B.Rizaev. Hozirgi bosqichda O'zbekistonning chegaraviy-hududiy muammolari. Scientific Progress. Volume 2. Issue 2. 2021.p.599

⁸ Аламанов С.К. Анклавы в Центральной Азии. Постсоветские исследования. Т. 1. № 5 (2018)., 451

⁹ A. Borthakur. (2017). An Analysis of the Conflict in the Ferghana Valley, Asian Affairs, [e-journal], 48(2): 334-350. Available at: DOI: 10.1080/03068374. 2017. 1313591. Accessed on: 12.02.2018.

¹⁰ Дегтерёв Д.А. Внешняя политика стран СНГ (учеб. пособ.). –М.: “Аскент- Пресс”, 2017 с. 469// Сатылганова Н.А Территориально-пограничны проблемы назависимого Кыргызстана. – Автореф. дисс. На соиск.учён.степ.канд. ист. наук. – Бишкек -2019.// Шарафиева О.Х. Гражданская война в Таджикистане. (1990-1997 гг). –Автореф. дисс. на соиск.учён.степ. канд. ист наук. –Томск-2010

tomonlarning chegara qo'riqchilari tinch aholi va fuqarolar o'rtasida 41 ta to'qnashuv kuzatilgan. 2017-yilda Qirg'izistonning Tojikiston va O'zbekiston bilan chegarasida 14 ta to'qnashuv bo'lib 2018-yilda ham davom etdi. Eng katta to'qnashuvlardan biri 2022-yili Tojik-Qirg'iz chegarasida bo'ldi. To'qnashuvda 100 dan ortiq kishi halok bo'ldi.

So'nggi yillardagi iqlim o'zgarishi mintaqaning suv ta'minotini o'zgartirar ekan, ayniqsa, O'zbekiston, Qirg'iziston va Tojikistonni qamrab olgan unumdor va iqtisodiy jihatdan muhim Farg'ona vodiysi mintaqasida resurslarga da'volar keskinlashmoqda¹¹. 1991-1992-yillarga kelib mustaqillikka erishgan Markaziy Osiyo mamlakatlarida suv hamda chegaraviy nizolarni keltirib chiqardi. Shu fonda Tojikiston va Qirg'izistonning hali yetarlicha aniqlanmagan istiqbolida milliy suv iste'moli hajmini oshirish niyatlari yoki O'zbekistonning Farg'ona vodiysida yangi yirik suv havzalarini qurishni nazarda tutuvchi loyihalari ham boshqa tomondan qaraganda mintaqadagi suv munosabatlarining beqaror tizimini yanada buzishga sabab bo'lishi mumkin.

Daryoning yuqori oqimida joylashgan Qirg'iziston va Tojikistonda energiya resurslari yetishmaydi, lekin baland tog'li suv omborlarida gidroenergetika uchun suv ko'p. Ayni paytda O'zbekistonda gaz va elektr energiyasi bor, biroq oziq-ovqat xavfsizligi uchun doimiy suv ta'minoti talab etiladi. Oxirgi 30 yil ichida suvga bo'lgan talabning turlicha bo'lishi, ayniqsa, O'zbekistonning Birinchi Prezidenti Islom Karimov davrida mamlakatlar o'rtasidagi munosabatlarning sovuqlashiga olib keldi. 1990-yillarda Qirg'iziston va O'zbekiston (Markaziy Osiyoning boshqa davlatlari bilan birga) sakkizdan ortiq shartnoma imzolagan bo'lib, ularda hamkorlikda ishlash va suv sohasida hamkorlik darajasini oshirish majburiyatini olgan. Biroq so'nggi yillarda mutaxassislarning fikricha, ayniqsa Farg'ona vodiysida suv taqchilligi kuchayib borayotganligi munosabati bilan bu sa'y-harakatlar yanada kuchaygan.

"2016-yilda Shavkat Mirziyoyev hokimiyatga kelganidan so'ng Qirg'iziston va O'zbekiston o'rtasida konstruktiv hamkorlik yo'lga qo'yildi", deydi Qirg'izistonda joylashgan nodavlat tashkilot loyihasi bo'lgan "Oy Ordo" ekspert tashabbuslari markazi direktori Igor Shestakov. "Mamlakatlar ikki tomonlama kun tartibida, jumladan, suv munosabatlarini yo'lga qo'yishda, garchi bu qiyin vazifa bo'lsa-da, ijobiy siljishlarga erishmoqda". Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti (TIAME) professori Abdulhakim Salohiddinovning ta'kidlashicha, 2021-yil boshida ikki davlat Qirg'izistondagi Orto-

¹¹ Sh.Hayitov, B.Rizaev. Hozirgi bosqichda O'zbekistonning chegaraviy-hududiy muammolari. Scientific Progress. Volume 2. Issue 2. 2021.p.598.

Tokoy suv ombori va Kosonsoy deb nomlanuvchi O'zbekiston va Qirg'izistondagi suv ombori bo'yicha 2017-yilgi kelishuvga o'zgartirishlar kiritgan¹². Shu bilan birga, mamlakatlar elektr energiyasi evaziga suv yetkazib berishga kelishib oldilar.

Umuman olganda, chegaradagi muammoni hal qilishning ikkita varianti mavjud - hududlarni almashtirish yoki onalik hududidan eksklavlarga yer yo'laklarini yaratish. Biroq, bu bahsli hududlarda yashovchi odamlarning his-tuyg'ulari muammoning zahirida yotadi. Eng maqbul yechimlardan biri bu yer almashish bo'lib ko'rinadi, ya'ni anklav hududlari evaziga chegara bo'ylab bir xil o'lchamdagi yerlar beriladi. Biroq, ayirboshlash uchun mo'ljallangan hududlar aholisining o'zlari uchun begona bo'lgan, to'satdan o'zlarini topib olgan mamlakat fuqaroligini qabul qilishga tayyorligi qiyin masala¹³. 2010-yilda Qirg'iziston janubidagi millatlararo to'qnashuvlarda 400 ga yaqin o'zbek halok bo'lgan O'shdagi fojiali voqealar tufayli qirg'izlar va o'zbeklar o'rtasida bir-biriga nisbatan chuqur qo'rquv borligini ham unutmaslik kerak. Muqobil variantdan foydalanishni amalga oshirish ham qiyin, chunki odamlar bu anklavlarda asrlar davomida yashab kelishgan o'z ajdodlari va qarindoshlarining yerini tark etish, bu ularning madaniyati uchun qabul qilinishi mumkin emas¹⁴. Bundan tashqari, aholi zich joylashgan So'x (50 ming kishi) va Shohimardon (taxminan 5 ming kishi) anklavlarini ko'chirish davlat tomonidan katta xarajatlarni talab qiladi. Shuni inobatga olgan holda, qolgan chegaralarni tartibga solish yig'indisidagi barcha oldingi to'siqlarni olib tashlashdan ko'proq vaqt va kuch talab qiladi, deb taxmin qilish mumkin.

Ammo olib borilayotgan sa'y-harakatlarga qaramay, Farg'ona vodiysidagi chegaraviy muammolarni hal etish masalasi hamon dolzarb. Ekspertlarning qayd etishicha, Markaziy Osiyoda hududiy nizolar masalasi juda uzoq vaqt davomida murakkab va dramatik tarzda hal etilgan. Sovet zamonida Markaziy Osiyo mintaqasidagi qardosh xalqlar o'rtasidagi chegaralar noaniq, amorf bo'lganini ta'kidlash mumkin¹⁵. Hozirgi sharoitda muammoni har tomonlama hal etish, bunda teng huquqli maslahatlashuvlar, o'zaro tushunish va o'zaro kelishuv asosida chegaralarni delimitatsiya va demarkatsiya qilish jarayonlarini jadallashtirish ustuvor vazifa sifatida eng maqbul yechim hisoblanadi. Chegara masalasining o'zaro maqbul yechimiga erishish jarayonining muhim tarkibiy qismi xalqaro huquqiy bazani

¹² Starr, S. Frederick. *Ferghana Valley : the heart of Central Asia* / edited by S. Frederick Starr with Baktybek Beshimov, Inomjon I. Bobokulov, and Pulat Shozimov. New York. 2011.p.253

¹³ P. Baumgartner. (2017). *Tug-Of-War: Uzbekistan, Kyrgyzstan Look To Finally Settle Decades-Old Border Dispute*. Available at: <https://www.rferl.org/a/uzbekistan-kyrgyzstan-resolving-decades-old-border-dispute / 28918059.html>. Accessed on: 19.02.2018

¹⁴ Z. Baizakova. (2017). *Border Issues in Central Asia: Current Conflicts, Controversies and Compromises*. *UNISCI*, [e-journal], No.45. Available at: DOI: <http://dx.doi.org/10.5209/RUNI.57292>. Accessed on: 09.02.2018.

¹⁵ https://www.inform.kz/ru/prigranichnye-konflikty-v-ferganskoy-doline-prichiny-posledstviya-i-varianty-resheniya_a4058956

yaratish orqali chegara tabiiy-kommunikatsiya resurslaridan o'zaro manfaatli va oqilona foydalanish yechimini profilaktik izlash hisoblanadi. Anklavlar va ularning atrofidagi aholining yashashi uchun sivilizatsiyalashgan sharoitlar tomonlarning har bir tomon manfaatlarini maksimal darajada hisobga olgan holda anklavlar rejimi to'g'risidagi bitimni qabul qilishlari bilan yaratilishi mumkin¹⁶.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki Sovet hukumati tomonidan Markaziy Osiyoda amalga oshirilgan aholining etnik tarkibi hamda lingvistikasiga qarab milliy hududiy chegaralanish siyosati (1924-yil) natijasida mintaqada beshta mustaqil davlatlarning tashkil topishi hamda mintaqada etnik, chegara, resurslardan foydalanish, logistika, energetika hamda suv muammolarini keltirib chiqardi va bu holat bugungi kunda ham Markaziy Osiyo davlatlari orasida yechimini topa olmayotgan muammoga aylandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Кунакова.Л.З. Земельно-водная реформа в Ферганской долине (1925–1926), Ош, 1962.
2. Starr, S. Frederick. Ferghana Valley: the heart of Central Asia / edited by S. Frederick Starr, Baktybek Beshimov, Inomjon I. Bobokulov, and Pulat Shozimov. New York.2011
3. Аламанов.С.К. Анклавы в Центральной Азии. Постсоветские исследования. Т. 1. № 5 (2018)., 451
4. Аламанов С.К. Краткая история и опыт решения пограничных проблем Кыргызстана. Бишкек, 2005
5. Дегтерёв Д.А. Внешняя политика стран СНГ (учеб. пособ.). –М.: “Аскент-Пресс”, 2017 с. 469
6. Сатылганова.Н.А.Территориально-пограничны проблемы назависимого Кыргызстана. – Автореф. дисс. На соиск.учён.степ.канд. ист. наук. – Бишкек - 2019.
7. Шарафиева О.Х. Гражданская война в Таджикистане. (1990-1997 гг). – Автореф. дисс. на соиск.учён.степ. канд. ист наук. –Томск-2010
8. P. Baumgartner.(2017). Tug-Of-War: Uzbekistan, Kyrgyzstan Look To Finally Settle Decades-Old Border Dispute. Availableat :<https://www.rferl.org/a/uzbekistan-kyrgyzstan-resolving-decades-old-border-dispute/28918059.html>. Accessed on: 19.02.2018

¹⁶ Аламанов С.К. Краткая история и опыт решения пограничных проблем Кыргызстана. Бишкек, 2005, с.45

9. Z.Baizakova. (2017). Border Issues in Central Asia: Current Conflicts, Controversies and Compromises. *UNISCI*, [e-journal], No.45. Available at: DOI: <http://dx.doi.org/10.5209/RUNI.57292>. Accessed on: 09.02.2018.
10. A. Borthakur. (2017). An Analysis of the Conflict in the Ferghana Valley, Asian Affairs, [e-journal], 48(2): 334-350. Available at: DOI: 10.1080/03068374.2017.1313591. Accessed on: 12.02.2018.
11. Sh.Hayitov, B.Rizaev. Hozirgi bosqichda O'zbekistonning chegaraviy-hududiy muammolari. Scientific Progress. Volume 2. Issue 2. 2021
12. A. Moraczewska. (2010). The Changing Interpretation of Border Functions in International Relations. *Revista Română de Geografie Politică*, [e-journal], 12(1):329-340. Available at: http://rrgp.uoradea.ro/art/2010-2/11_RRGP-202-Moraczewska. Accessed on: 13.02.2018
13. R. Tashtemkhanova, Z. Medeubayeva, A. Serikbayeva., M. Igimbayeva. (2015). Territorial and Border Issues in Central Asia: Analysis of the Reasons, Current State and Perspectives. *The Anthropologist*, [e-journal], 22(3): 518-525, Available at: DOI: 10.1080/09720073.2015.11891910. Accessed on: 13.02.2018.